

ქართული ისლამური ნაგებობების სამართლებრივი დაცვა

ქეთევან ბახტაძე

სამართლის პროგრამის დოქტორანტი, სულხან-საბა
ორბელიანის უნივერსიტეტი

სამეცნიერო ხელმძღვანელი: **დიმიტრი გეგენავა**

სამართლის დოქტორი, სულხან-საბა ორბელიანის
უნივერსიტეტის პროფესორი

*„ჩემთვის თავდაპირველად მხოლოდ სალოცავი სივრცე იყო,
შემდეგ აღმოვაჩინე, რომ ქართული მეჩეთები
ხითხურობისა და ჩუქურთმების სამჭედლო,
ჩვენი ქვეყნის მრავალფეროვნების მარგალიტია.“*
ნესტან ანანიძე¹

I. შესავალი

ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები – ხის მეჩეთები, იგივე ჯამე² ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის არსებითი ნაწილია³ და ქართულ ხუროთმოძღვრულ ძეგლებში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. ეს რელიგიური ნაგებობები მუდამ სხვადასხვა დისციპლინის მეცნიერთა ინტერესისა და კვლევის საგანია მისი კულტურულ-

1 ა(ა)იპ „სოლიდარობის თემის“ თანამდგომელები, იურისტი და აქტივისტი.

2 „ადგილობრივ მოსახლეობაში მეჩეთის გავრცელებული სახელწოდებაა „ჯამე“. ის, ძირითადად, სწორკუთხა ან კვადრატული გეგმარების, ორ- ან სამსართულიან, ხის ნაგებობას წარმოადგენს, რომელიც ქვით მოწყობილ საძირკველზე (ზოგჯერ კი - ამოშენებულ სართულზე) დგას“. ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: „სოლიდარობის თემი“, 2023), 4.

3 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 4; სიუზან პერის-ბრანდტსი, ენჯელა ვილერი, ვლადიმერ შიოშვილი, აჭარის ხის მეჩეთები - ისლამური არქიტექტურული მემკვიდრეობა საქართველოში (თბილისი: 2018), 5.

ისტორიული მნიშვნელობისა და არქიტექტურულ-მხატვრულ თავისებურებათა გამო⁴, თუმცა ამ დრომდე არ არის სიღრმისეულად შესწავლილი⁵.

ქართული ისლამური ნაგებობების სამართლებრივი დაცვა არა მხოლოდ ამ ნაგებობების, როგორც ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის, მოვლა-პატრონობის იდეას უკავშირდება, არამედ აჭარის მკვიდრი მოსახლეობის – მუსლიმი თემის რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების რეალიზაციასთან არსებით კავშირშია, რადგან ხის მეჩეთები დღესაც მათი პირვანდელი დანიშნულებით გამოიყენება როგორც ღვთისმსახურების აღსრულების, ისე სოციალურ, პოლიტიკურ და ეკონომიკურ საკითხებზე დისკუსიისთვის⁶. რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების რეალიზაცია კი უშუალო კავშირშია ფიზიკური შენობების, ინსტრუმენტებისა და იმ მასალების დაცვასთან, რომელთა საშუალებითაც შეიძლება გამოვლინდეს ადამიანის რელიგია⁷. ხის მეჩეთები აჭარის მაღალმთიან სოფლებში მდებარეობს⁸ და ადგილობრივ მოსახლეობას არ გააჩნია რესურსი, რათა შეინარჩუნონ თავიანთი არქიტექტურული მემკვიდრეობა, ხოლო მთავრობა არ ავლენს ნებას ამის გასაკეთებლად⁹.

4 ნათია დემურიშვილი, მუსლიმური ხუროთმოძღვრული ძეგლები საქართველოში თბილისი: ჯეო-პრინტი, 2010), 95.

5 „მეჩეთის ჩუქურთმისა და ორნამენტის სემანტიკა რთული და საკმაოდ კომპლექსური საკითხია, რომელიც დამოუკიდებელი და სიღრმისეული კვლევის საგნად შეიძლება იქცეს“, ქრისტინე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 8.

6 Ruslan Baramidze, *Islam in Adjara-Comparative Analysis of Two Communities*, Adjara, in *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan* (Tbilisi: Heinrich Boell Foundation, 2011), 112.

7 Nicholas Augustinos, *The Role of Non-State Actors in the Cultural Heritage Field - The Case of the Orthodox Church and Its Heritage in Turkey*. *Santander Art and Culture Law Review (SAACLR)*, Vol. 4, No. 2, 2018, 292.

8 „2010 წლის მდგომარეობით აჭარის სხვადასხვა მუნიციპალიტეტში 120 მეჩეთი აღირიცხა, რომელთაგან 41 ხელოს, 33 შუახევის, 18 ქედის, 15 ხელვანაურის, ხოლო 12 ქობულეთის მუნიციპალიტეტში მდებარეობს“. ნათია დემურიშვილი, მუსლიმური ხუროთმოძღვრული ძეგლები საქართველოში (თბილისი: ჯეო-პრინტი, 2010), 110-118.

9 Laura Kasinof, „Georgia’s Adjara Mosques Are Uniquely Beautiful, and Falling Into Disrepair“, (22 November 2023), available at: <https://newlinesmag.com/reportage/georgias-adjara-mosques-are-uniquely-beautiful-and-falling-into-disrepair/>, accessed: August 5, 2024.

ნაშრომის მიზანია, შეაფასოს ქართული ისლამური ნაგებობების სამართლებრივი დაცვის მდგომარეობა აჭარაში: როგორც მეჩეთებისათვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების არსებული საკანონმდებლო და ადმინისტრაციული მექანიზმები და მათი იმპლემენტაცია, ისე კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მქონე რელიგიური ნაგებობების მოვლა-პატრონობის სისტემის ეფექტიანობა. ნაშრომში ხის მეჩეთების სამართლებრივი დაცვის სტანდარტი გაანალიზებულია არა მხოლოდ კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის, არამედ ადამიანის უფლებების კონტექსტშიც და შემოთავაზებულია სისტემური ცვლილებები არსებული პრობლემების აღმოსაფხვრელად.

II. ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სახელმწიფო პოლიტიკა

ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სახელმწიფო პოლიტიკას ორი განზომილება აქვს: ისლამური რელიგიური ნაგებობების, როგორც კულტურული მემკვიდრეობის და მკვიდრი მოსახლეობის კულტურული იდენტობის დაცვა¹⁰; მეჩეთებზე ზრუნვა, როგორც რელიგიური უმცირესობის რელიგიის თავისუფლების რეალიზაციისთვის არსებითი კომპონენტი¹¹.

1. ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები, როგორც მკვიდრი მოსახლეობის კულტურული იდენტობის ნაწილი

საქართველოს კონსტიტუციის თანახმად, საქართველო, როგორც სოციალური სახელმწიფო¹², ზრუნავს კულტურული მე-

10 Francesco Francioni, Beyond State Sovereignty: The Protection of Cultural Heritage as a Shared Interest of Humanity. Michigan Journal of International Law, Vol. 25, No. 4, 2004, 1212-1213.

11 Peter Petkoff, Legal Protection of Sacred Places as a Medieval Gloss – Towards Working Soft Law Guidelines under Public International Law. Law and Justice – The Christian Law Review, Vol. 167, 2011, 34.

12 საქართველოს კონსტიტუციის მე-5 მუხლი.

მკვიდრეობის მოვლა-პატრონობაზე¹³ და განამტკიცებს ყველას უფლებას კულტურული მემკვიდრეობის დაცვაზე¹⁴. საქართველოს მთავრობის მიერ 2016 წელს დამტკიცებული „კულტურის სტრატეგია 2025“-ის ხედვაც კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნებას და დაცვას ეფუძნება, რაც ისეთი ამოცანების შესრულებას გულისხმობს, როგორიცაა, კულტურული მემკვიდრეობის სფეროში არსებული კანონმდებლობის დახვეწა¹⁵, კულტურული მემკვიდრეობის კლასიფიკაციისა და კატეგორიზაციის სისტემის გაუმჯობესება¹⁶ და დაინტერესებულ მხარეთა შორის პასუხისმგებლობების გადანაწილება და ძალისხმევის კოორდინაცია¹⁷. მიუხედავად რელიგიური ნაგებობების, როგორც კულტურული მემკვიდრეობის, დაცვის მიმართულებით არსებული მწვავე გამოწვევებისა¹⁸, სტრატეგია ცალკე არ განიხილავს კულტურული მემკვიდრეობის უძრავ ძეგლთან, მათ შორის, რელიგიურ ნაგებობებთან დაკავშირებულ საკითხებს. შესაბამისად, ყურადღების მიღმა ტოვებს ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებთან დაკავშირებულ პრობლემებს და არც მათი აღმოფხვრის მექანიზმებზე აკეთებს აქცენტს. ეს საკმაოდ გავრცელებული პრობლემაა განვითარებად ქვეყნებში და ძირითადად სტანდარტიზაციის და სათანადო პროცედურების არარსებობაში ვლინდება¹⁹.

13 საქართველოს კონსტიტუციის მე-5 მუხლის მე-6 პუნქტი.

14 საქართველოს კონსტიტუციის მე-20 მუხლის მე-4 პუნქტი.

15 საქართველოს მთავრობის დადგენილება „კულტურის სტრატეგია 2025-ის დამტკიცების შესახებ“ დანართი №1, თავი I, 303, 01/07/2016.

16 საქართველოს მთავრობის დადგენილება „კულტურის სტრატეგია 2025-ის დამტკიცების შესახებ“ დანართი №1, თავი III, 303, 01/07/2016.

17 საქართველოს მთავრობის დადგენილება „კულტურის სტრატეგია 2025-ის დამტკიცების შესახებ“ დანართი №1, თავი III, 303, 01/07/2016.

18 მანანა გოშაძე, კულტურული მემკვიდრეობის დამცველის გზამკვლევი (თბილისი: „ლურჯი ფარის“ საქართველოს ეროვნული კომიტეტი, 2017), 17.

19 „კულტურული მემკვიდრეობა და მემკვიდრეობა - კატასტროფის რისკების შემცირების შესაძლებლობები და მასთან დაკავშირებული საკითხები“, Global Platform for Disaster Risk Reduction, ჟენევა, 2013, 22. ხელმისაწვდომია ბმულზე: https://blueshield.ge/wp-content/uploads/2016/11/Heritage-and-Resilience-Book-for-GP2013-Disaster-Management.geo_compressed.pdf

იმ კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების დაცვის პროცესში, რომლებიც იმავდროულად რელიგიური ნაგებობებია, მკვლევრები რამდენიმე პრინციპის გათვალისწინებისკენ მოუწოდებენ სახელმწიფოებს. მათი კრიტიკა, უწინარესად, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის რეგულაციებში რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების საკითხის იგნორირებას ეფუძნება. მაგალითად, ფერარი განსაზღვრავს ხუთ მთავარ პრინციპს, რომლებიც გასათვალისწინებელია იმ კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების დაცვის პროცესში, რომლებიც იმავდროულად გარკვეული სოციალური ჯგუფისთვის ერთგვარი წმინდა ადგილია: წმინდა ადგილების რელიგიური ბუნება და მათი კავშირი რელიგიის თავისუფლებასთან, წმინდა ადგილების მნიშვნელობა პლურალური საზოგადოების განვითარებისთვის, წმინდა ადგილების დაცვა, ურთიერთობა წმინდა ადგილებსა და მორწმუნეთა თემებს შორის, წმინდა ადგილებზე წვდომა.²⁰ ამდენად, აჭარის ხის მეჩეთების დაცვის მიზანი არა მხოლოდ მათი კულტურული ფასეულობების შენარჩუნება, არამედ მათზე წვდომის უზრუნველყოფაა მკვიდრი მუსლიმი მოსახლეობისთვის²¹.

ეროვნული კანონმდებლობის თანახმად, კულტურული მემკვიდრეობის სახელმწიფო დაცვაზე საქართველოს კულტურის და სპორტის სამინისტროსა და საქართველოს იუსტიციის სამინისტროსთან ერთად პასუხისმგებელნი არიან ასევე მუნიციპალიტეტის ორგანოები, სხვა სახელმწიფო ორგანოები, საჯარო და კერძო სამართლის იურიდიული პირები, ხოლო აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე – აჭარის ავტო-

20 Nicholas Augustinos, The Role of Non-State Actors in the Cultural Heritage Field - The Case of the Orthodox Church and Its Heritage in Turkey. *Santander Art and Culture Law Review (SAACLR)*, Vol. 4, No. 2, 2018, 280.

21 Leonard Hammer, Cultural Heritage Protection and Sacred Spaces: Considering Alternative Approaches from within the Human Rights Framework, *Columbia Human Rights Law Review*, Vol. 49, No. 2, 2018, 75.

ნომიური რესპუბლიკების შესაბამისი ორგანოები²². ეს დაწესებულებები საკუთარი უფლებამოსილების განხორციელებისას, მიმდინარე კანონმდებლობასთან ერთად, „საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავთოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის“ კონსტიტუციური შეთანხმების შესაბამისად მოქმედებენ, რადგან შეთანხმების თანახმად, სახელმწიფო ეკლესიის საკუთრებად ცნობს მართლმადიდებლურ რელიგიურ ნაგებობებს²³ და მასთან ერთად ზრუნავს მათი დაცვისა და მოვლა-პატრონობისთვის²⁴. საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიისგან განსხვავებით, ამგვარი შეთანხმება სახელმწიფოსთან ქართველ მუსლიმებს არ გააჩნიათ²⁵ და, შესაბამისად, ქართული ისლამური რელიგიური ნაგებობების საკითხი მხოლოდ კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საკანონმდებლო ჩარჩოში განიხილება.

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საერთაშორისო სამართალი პლურალისტური რეგულირების ჩარჩოს აყალიბებს და ადამიანის უფლებების მიდგომაზე ორიენტირებულია, რადგან პირდაპირ უკავშირდება ადამიანის უფლებას, თავისუფლად მონაწილეობდეს საზოგადოების კულტურულ ცხოვრებაში²⁶. ადამიანის უფლებების დაცვის საერთაშორისო ინსტრუ-

22 „კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ“ საქართველოს კანონის მე-4 მუხლის პირველი პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

23 საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავთოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის“ კონსტიტუციური შეთანხმების დამტკიცების შესახებ“, მე-7 მუხლის პირველი პუნქტი, 1697, 22/10/2002.

24 საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავთოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის“ კონსტიტუციური შეთანხმების დამტკიცების შესახებ“, მე-9 მუხლის პირველი პუნქტი, 1697, 22/10/2002.

25 დიმიტრი გეგენავა, ეკლესია - სახელმწიფოს ურთიერთობის სამართლებრივი მოდელები და საქართველოს კონსტიტუციური შეთანხმება (თბილისი: დავით ბატონიშვილის სამართლის ინსტიტუტის გამომცემლობა, 2018), 103.

26 UN General Assembly, Resolution 217A (III), Universal Declaration of Human Rights, A/RES/217(III) (December 10, 1948), Article 27.

მენტები ადამიანის კულტურულ უფლებებზე მიუთითებს²⁷, ხოლო კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საერთაშორისო ინსტრუმენტები ხაზს უსვამს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის აუცილებლობას, როგორც ყველა ხალხისთვის მნიშვნელოვან ღირებულებას²⁸ და აღიარებს ადამიანის უფლებას როგორც კულტურული მემკვიდრეობით სარგებლობას, ისე ამ მემკვიდრეობის გამდიდრებასთან მიმართებით²⁹. ეკონომიკურ, სოციალურ და კულტურულ უფლებათა საერთაშორისო პაქტი ადგენს სახელმწიფოთა ვალდებულებას, მიიღონ აუცილებელი ზომები კულტურის კონსერვაციის, განვითარებისა და გავრცელებისათვის³⁰. UNESCO-ს 1994 წლის დეკლარაცია საერთაშორისო კულტურული თანამშრომლობის პრინციპების შესახებ აცხადებს, რომ „ყველა კულტურას აქვს ღირსება და ღირებულება, რომელიც უნდა იყოს დაცული და შენარჩუნებული“³¹ და რომ „ყველა ხალხს აქვს უფლება და ვალდებულება, განავითაროს თავისი კულტურა“³².

UNESCO ხაზს უსვამს ყველა ინდივიდისა და ჯგუფის უფლებას, იყოს განსხვავებული³³ და, იმავდროულად, აღიარებს კულტურული იდენტობის უფლებას³⁴. რასობრივი დისკრიმი-

27 Alexandra Xanthaki, Indigenous Cultural Rights in International Law, *European Journal of Law Reform*, Vol. 2, No. 3, 2000, 345.

28 კონვენცია მსოფლიო კულტურულ და ბუნებრივ ღირებულებათა დაცვის შესახებ, UNESCO, ქ. პარიზი, 1972 წლის 16 ნოემბერი, საქართველოსთვის ძალაშია 04/02/1993, პრემბულა.

29 ევროპის საბჭოს ჩარჩოკონვენცია საზოგადოებისათვის კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობის შესახებ, ფარო, 2005 წლის 27 ოქტომბერი FARO, 27.X.2005, მე-4 მუხლი.

30 ეკონომიკურ, სოციალურ და კულტურულ უფლებათა საერთაშორისო პაქტი, 16/12/1966, საქართველოსთვის ძალაშია 03/08/1994, მე-15 მუხლი.

31 Declaration of the Principles of International Cultural Co-operation, adopted by the UNESCO General Conference at its fourteenth session, Paris, 4 november 1966, UNESCO's Standard-Setting Instruments, IV.C.,1994, Article 1, 1.

32 Declaration of the Principles of International Cultural Co-operation, adopted by the UNESCO General Conference at its fourteenth session, Paris, 4 november 1966, UNESCO's Standard-Setting Instruments, IV.C.,1994, Article 1, 2.

33 UNESCO, General Conference, 20th, 1978 [188], Declaration on Race and Racial Prejudice.

34 UNESCO, Mexico City Declaration on Cultural Policies, 1982.

ნაციის აღმოფხვრის კომიტეტი (ECRI) მოუწოდებს სახელმწიფოებს, აღიარონ და პატივი სცენ მკვიდრი ხალხების განსხვავებულ კულტურას, ისტორიას, ენას, ცხოვრების წესს, როგორც სახელმწიფოს კულტურული იდენტობის გამდიდრებას და ხელი შეუწყონ მის შენარჩუნებას.³⁵ კულტურული უფლებების ფართო განმარტებისას ხალხის უფლება კულტურულ იდენტობასა და მის განვითარებაზე მოიცავს ხალხის უფლებას, არ დაექვემდებაროს უცხო კულტურას და, ნაცვლად ამისა, განავითაროს საკუთარი.³⁶ აქვე ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ აჭარის ხის მეჩეთები ქართული კულტურის განუყოფელი ნაწილია და მას მხოლოდ დომინანტური რელიგიური ჯგუფისგან განსხვავებული რელიგიური ნაგებობის შინაარსი გამოარჩევს³⁷.

მკვიდრი ხალხების უფლებების დაცვის მიზნით კოორდინირებული და სისტემატური ქმედებების განხორციელების ვალდებულებას ითვალისწინებს შრომის საერთაშორისო ორგანიზაციის კონვენციაც, რომელიც სახელმწიფოებს სპეციალური ზომების მიღებისკენ მოუწოდებს მკვიდრი ხალხების კულტურული უფლებების სრულად რეალიზაციის ხელშეწყობისთვის, მათი კულტურული იდენტობის, ჩვეულებებისა და ტრადიციებისა და ინსტიტუტების გათვალისწინებით³⁸.

ევროკავშირს კულტურული მემკვიდრეობის სფეროში ცალკე დირექტივა არ გააჩნია³⁹, თუმცა გარემოზე ზემოქმედების

35 Committee on the Elimination of Racial Discrimination, General Recommendation 23, Rights of indigenous peoples (Fifty-first session, 1997), U.N. Doc.A/52/18, annex V at 122 (1997), reprinted in Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI\GEN\1\Rev.6 at 212, 2003.

36 Algiers Charter Universal Declaration of the Rights of Peoples, Algiers, 4 July 1976, Article 13.

37 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 4.

38 C169 - Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169), Article 2, 2, b.

39 Ryan Rowberry, Ismat Hanano, Sutton M. Freedman, Michelle Wilco, Cameron Kline, Coastal Cultural Heritage Protection in the United States, France and the United Kingdom, *Journal of Comparative Urban Law and Policy*, Vol. 3, 2019, 25.

თვალსაზრისით ნებისმიერი პროექტის განხორციელებისას მოითხოვს მისი გავლენის შეფასებას, მათ შორის კულტურულ მემკვიდრეობაზე⁴⁰. ამ დირექტივის სულისკვეთებაა ასახული ევროკავშირის წევრი ქვეყნების ეროვნულ კანონმდებლობაში, რომელიც ქვემოთ არის განხილული. უმცირესობას მიკუთვნებული თემის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ინსტრუმენტები არსებობს საერთოევროპულ დონეზეც. ევროპის საბჭოს მრავალი დოკუმენტი მიუთითებს ხალხთა და კულტურათა მრავალფეროვნებაზე, როგორც ევროპული ცივილიზაციის სიმდიდრისა და სიცოცხლისუნარიანობის ერთ-ერთ მთავარ წყაროზე⁴¹ და კულტურულ მრავალფეროვნებას საზოგადოების გაძლიერების ფაქტორად მიიჩნევს⁴². ცალკე უნდა აღინიშნოს ევროპის უსაფრთხოებისა და თანამშრომლობის ორგანიზაციის (ეუთოს) მიერ შექმნილი ინსტრუმენტები, რომელთა მონაწილე სახელმწიფოებმა აღიარეს უმცირესობათა კულტურული უფლებების სხვადასხვა ასპექტები და სახელმწიფოების შესაბამისი პასუხისმგებლობები რამდენიმე დოკუმენტში, როგორიცაა ჰელსინკის დასკვნითი აქტი⁴³, ვენის დოკუმენტი⁴⁴, კოპენჰაგენის დოკუმენტი „ადამიანური განზომილების შესახებ“⁴⁵ და ჟენევის ექსპერტთა შეხვედრის რეკო-

40 Council Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain public and private projects on the environment, 2011 O.J. L 26, as amended by Council Directive 2014/52/EU, 2014 O.J. L 124.

41 Council of Europe Parliamentary Assembly, Recommendation 1201 (1993), Additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights, preamble.

42 Committee of Ministers of the Council of Europe, Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1994, Preamble.

43 OSCE, Conference on Security and Co-operation in Europe, Final Act, Helsinki, 1975.

44 OSCE, Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe, held on the basis of the provisions of the final act relating to the follow-up to the conference, Vienna, 1989.

45 Document of the Copenhagen meeting of the conference on the human dimension of the CSCE, Copenhagen from 5 to 29 June 1990, Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>

მენდაციები⁴⁶. ამ დოკუმენტების ტექსტები ადგენს პროგრესულ სტანდარტებს უმცირესობათა და მკვიდრი ხალხების უფლებების დაცვისათვის, თუმცა ისინი მხოლოდ სარეკომენდაციოა და სახელმწიფოების მიერ მათი სულისკვეთების ეროვნულ კანონმდებლობაში იმპლემენტაცია სათანადოდ უნდა განხორციელდეს.

2. აჭარული ჯამე, როგორც ღვთისმსახურების ადგილი

რელიგიური ნაგებობების, როგორც კულტურული მემკვიდრეობის, დაცვა დაკავშირებულია რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების რეალიზაციასთანაც, რადგან რელიგიის თავისუფლება რელიგიური რიტუალების აღსრულებასა და მასში მონაწილეობასაც გულისხმობს, ეს კი რელიგიური ნაგებობების გარეშე ვერ მიიღწევა⁴⁷. ღვთისმსახურების კონცეფცია საკუთარ თავში აერთიანებს როგორც რელიგიური რიტუალების აღსრულებას, ისე მრავალ სხვა პრაქტიკას, რომელიც, მათ შორის, მოიცავს რელიგიური ნაგებობების მშენებლობას⁴⁸. აჭარის მკვიდრ მოსახლეობაში მუსლიმები რელიგიური უმცირესობაა⁴⁹ და, შესაბამისად, მათი რელიგიის თავისუფლების რეალიზაცია უმცირესობების უფლებების დაცვასაც გულისხმობს⁵⁰. აჭარაში, შუა აზიის და ყაზახეთის მსგავსად, მეჩეთებს, გარდა წმინდა ადგილისა, სოციალური ფუნქციაც აქვთ, რადგან ჯამეების მიმდებარე ტერიტორიას ადგილობრივი

46 OSCE, Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities, Geneva, 1991.

47 Leonard Hammer, Cultural Heritage Protection and Sacred Spaces: Considering Alternative Approaches from within the Human Rights Framework, Columbia Human Rights Law Review, Vol. 49, No. 2, 2018, 98.

48 UNCHR 'General Comment 22 in 'Note by the Secretariat, Compilation of General Comments and General Recommendations adopted by Human Rights Treaty Bodies' (1994) UN Doc HRIIGEN/I/Rev.7 [4].

49 სამოქალაქო და პოლიტიკურ უფლებათა საერთაშორისო პაქტი, 16/12/1966, საქართველოსთვის ძალაშია 03/08/1994, 27-ე მუხლი.

50 Human Rights Committee, Kitok v. Sweden, Communication No. 197/1985, adopted in July 1988; Ilmari Lonsman et al. v. Finland, Communication No. 511/1992, adopted in October 1994.

მოსახლეობა სხვადასხვა აქტუალურ სოციალურ-ეკონომიკურ ან პოლიტიკურ საკითხზე დისკუსიისთვის იყენებს⁵¹.

ადამიანის უფლებათა ევროპულ სასამართლოს არაერთხელ აღუნიშნავს რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების მნიშვნელობა დემოკრატიული საზოგადოებისთვის⁵² და რელიგიური ნაგებობების დაცვის თვალსაზრისით დისკრიმინაციული პრაქტიკის აღმოფხვრის მნიშვნელობაზე ამახვილებს ყურადღებას⁵³. რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების forum externum ასპექტს მჭიდრო კავშირი აქვს წმინდა ადგილების შეუფერხებელ ფუნქციონირებასთან⁵⁴, რადგან რელიგიის თავისუფლება მოიცავს როგორც ინდივიდის, ისე საზოგადოების უფლებას რელიგიური რიტუალების ჩატარებაზე, რომელიც ცალკეულ შემთხვევებში უკავშირდება რელიგიური ნაგებობებით სარგებლობას⁵⁵. რელიგიისა და რწმენის თავისუფლების უზრუნველყოფა დაკავშირებულია ახალი რელიგიური ნაგებობების მშენებლობის შესაძლებლობასთან⁵⁶, რაც განსაკუთრებით აქტუ-

51 Ruslan Baramidze, *Islam in Adjara-Comparative Analysis of Two Communities, Adjara*, in *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan* (Tbilisi: Heinrich Boell Foundation, 2011), 112.

52 Kokkinakis v. Greece [ECtHR], App. no. 14307/88, 25 May 1993, para. 31; Buscarini and Others v. San Marino [ECtHR], App. no. 24645/94, 18 February 1999, para. 34;

53 Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova [ECtHR], App. no. 45701/99, 13 December 2001; Canea Catholic Church v. Greece [ECtHR], App. no. 25528/94, 16 December 1997; Holy Monasteries v. Greece [ECtHR], App. nos. 13092/87, 13984/88, 09 December 1994.

54 The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom [ECtHR], App. no. 7552/09, 4 March 2014, para. 30; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey [ECtHR], App. no. 32093/10, 2 December 2014, para. 41; Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey [ECtHR], App. nos. 36915/10, 8606/13, 24 May 2016, para. 90; Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. v. Germany [ECtHR], App. no. 52336/99, 18 September 2007; Juma Mosque Congregation and Others v. Azerbaijan [ECtHR], App. no. 15405/04, 8 January 2013, para. 60.

55 Gregory M. Mose, *The Destruction of Churches and Mosques in Bosnia-Herzegovina: Seeking a Rights-Based Approach to the Protection of Religious Cultural Property*, Buffalo Journal of International Law, Vol. 3, No. 1, 1996, 200.

56 Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine [ECtHR], App. no. 21477/10, 3 September 2019, para. 53.

ალურია აჭარის მკვიდრი მუსლიმი მოსახლეობისთვის ქალაქ ბათუმში⁵⁷. ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს პრაქტიკა ცხადყოფს, რომ ევროკონვენციის მე-9 მუხლი არ გულისხმობს სახელმწიფოს ვალდებულებას, მიანიჭოს რელიგიურ ადგილებს განსაკუთრებული სტატუსი, თუმცა მან არ უნდა დაუშვას რომელიმე რელიგიის აღმსარებლების მიმართ დისკრიმინაციული მოპყრობა ამ შენობით სარგებლობის თვალსაზრისით⁵⁸.

აჭარის ხის მეჩეთების დაცვის ვალდებულება სახელმწიფოსთვის რელიგიური უმცირესობის დაცვის ვალდებულებიდან გამომდინარეობს, რადგან აჭარაში მუსლიმი თემი რელიგიური უმცირესობაა⁵⁹, სახელმწიფო კი ვალდებულია, ხელი შეუწყოს უმცირესობების რელიგიის ერთობლივ პრაქტიკას⁶⁰ არა მხოლოდ მათი რელიგიის თავისუფლებით უზრუნველყოფისთვის, არამედ იმის გამოც, რომ ეს მთელი საზოგადოების ინტერესია.

57 ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობის ფონდი, ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, „ბათუმის ახალი მეჩეთის საქმე“, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 28 ივნისი, 2023. ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://socialjustice.org.ge/ka/products/batumis-akhali-mechetis-sakme>, ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

58 Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey [ECTHR], App. no.320 93/10, 2 December 2014, paras. 48-49.

59 საქართველოს სახელმწიფოს რელიგიური პოლიტიკის განვითარების 2015 წლის სტრატეგია, ხელმისაწვდომია ბმულზე: t.ly/jflo5. ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

60 სამოქალაქო და პოლიტიკურ უფლებათა საერთაშორისო პაქტი, 16/12/1966, საქართველოსთვის ძალაშია 03/08/1994, 27-ე მუხლი.

III. აჭარის ხის მეჩეთების კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი და მისი დაცვა

დღეისათვის აჭარაში შემორჩენილი ხის მეჩეთების სამართლებრივი დაცვის თვალსაზრისით ორი მთავარი პრობლემა არსებობს: მეჩეთებს არ აქვთ მინიჭებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი და პრობლემურია იმ მეჩეთების მოვლა-პატრონობა, რომლებიც კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებია.

1. კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების ეროვნული პრაქტიკა

კულტურული მემკვიდრეობის პორტალზე განთავსებული ინფორმაციის თანახმად⁶¹, უძრავი ძეგლის სტატუსის მქონე 49 მეჩეთის დათვალიერებაა შესაძლებელი⁶², თუმცა იქიდან გამომდინარე, რომ ყველა მათგანის შესახებ არ არის შევსებული დეტალური მონაცემები, ვერ დგინდება როგორც ამ

61 „კულტურული მემკვიდრეობის პორტალი“, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://memkvidreoba.gov.ge/> ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

62 ჯამე - #39369, ჯამე (მედრესე) - #39368, ჯამე - #39367, ჯამე - #39222, მეჩეთი - #15455, მეჩეთი - #14054, ჯამე - #13839, ჯამე - #13829, ჯამე - #13828, ჯამე - #13827, ჯამე - #13826, ღორჯომის ჯამე - #13823, ჯამე - #13822, ჯამე - #13820, ჯამე - #13819, ჯამე - #13817, მეჩეთი - #13768, ჯამე - #13738, ჯამე - #13724, ჯამე - #13723, ჯამე - #13717, ჯამე - #13714, ჯამე - #13712, ჯამე - #13710, საციხურის (დიდაჭარის) ჯამე - #12074, ნამლისევის ჯამე - #12072, მეძიბნას ჯამე - #12065, კოლოტაურის (ორთახონის) ჯამე - #12059, წონიარისის ჯამე - #12058, ძეწმანის ჯამე - #11748, ცხმორისის ჯამე - #11741, ქვედა მახუნცეთის ჯამე - #11740, უჩხითის ჯამე - #11739, კოლოტაურის ჯამე - #11736, კოკოტაურის ჯამე - #11733, ზედა ბზუბზუს ჯამე - #11732, ხალას ჯამე - #11716, კვამტას ჯამე - #11695, ქვედა დაგვას ჯამე - #11694, კვირიკეს ჯამე - #11693, ჭინკაძეების მინარეთიანი ჯამე - #11646, ზვარეს ჯამე - #11541, ვარჯანისის ჯამე - #11533, დოლოგანის ჯამე - #11530, გულების ჯამე - #11398, გეგელიძეების ჯამე - #11350, ახოს ჯამე - #10883, აბუქეთას ჯამე - #11085, ბეღლეთის ჯამე - #11325, „კულტურული მემკვიდრეობის პორტალი“, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://memkvidreoba.gov.ge/> ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

არქიტექტურის ნიმუშების ამჟამინდელი მდგომარეობა, ისე მათ ასაშენებლად გამოყენებული მასალა. აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს ვებგვერდზე მხოლოდ 17 მეჩეთი იძებნება და მათ შესახებ მწირი ინფორმაციაა მითითებული⁶³. სსიპ - აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს ოფიციალური ცნობით, 2022 წლის მდგომარეობით აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ადმინისტრაციულ ტერიტორიაზე არსებობს 28 მეჩეთი, რომლებსაც მინიჭებული აქვს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი⁶⁴.

არასამთავრობო ორგანიზაცია „სოლიდარობის თემმა“ 2023 წელს ჩაატარა კვლევა და შეისწავლა აჭარაში მდებარე ოცდახუთი მეჩეთის ფიზიკური მდგომარეობა⁶⁵ და კულტურულ არქიტექტურული ღირებულება⁶⁶. კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ შესწავლილი ოცდახუთი მეჩეთიდან მხოლოდ ათს აქვს „დამაკმაყოფილებელი ფიზიკური მდგომარეობა“⁶⁷ და აქედან ორი სარგებლობს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსით. ცამეტი მეჩეთის ფიზიკური მდგომარეობა „არადამაკმაყოფილებლად“⁶⁸ შეფასდა. მათგან ოთხი კულტურული მე-

63 „აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო“, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://ajaraheritage.ge/ge/locations> ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

64 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის 7 დეკემბრის წერილი MES 0 22 0001559948.

65 ორგანიზაციის მიერ ჩატარებული სამუშაოები შესაძლებელია, ძეგლის დაზვერვად შეფასდეს, რაც გულისხმობს „ძეგლის შესახებ ინფორმაციის მიღების მიზნით, შესაბამისი მეთოდოლოგიით, მასში ფიზიკური ჩარევით ან ვიზუალური შესწავლის საშუალებით განხორციელებული საქმიანობას“ (კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის „ხ“ პუნქტი, 4708, 08/05/2007).

66 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 5.

67 ფიზიკური მდგომარეობა „დამაკმაყოფილებელი“ - შენობის ძირითადი კონსტრუქცია მდგრადია. ჩასატარებელია მცირე სარემონტო სამუშაოები (ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 13.

68 ფიზიკური მდგომარეობა „არადამაკმაყოფილებელი“ - შენობის შიდა ნაწილები ნაწილობრივ დაზიანებულია. დეტალურად შესასწავლია შენობის კონსტრუქციული მდგრადობა; ჩასატარებელია სარემონტო სამუშაოები (ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 13-14).

მკვიდრეობის ძეგლია⁶⁹, ხოლო მკვლევრებმა „ავარიულად“⁷⁰ შეაფასეს ორი მეჩეთი, რომელთაგან ერთ-ერთს მინიჭებული აქვს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი⁷¹. აჭარის ხის მეჩეთები არამატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის⁷² უძრავ ძეგლებს⁷³ მიეკუთვნება და შესაბამისი წესით ენიჭება ძეგლის სტატუსი⁷⁴. აჭარის ტერიტორიაზე არსებული კულტურული მემკვიდრეობის გამოვლენას, აღწერას და მისი მდგომარეობის სისტემატურ შემოწმებას ახდენენ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის შესაბამისი ორგანოები⁷⁵ და სამინისტროს ანვდიან მოპოვებულ ინფორმაციას⁷⁶. კულტურული

69 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 13-14.

70 ფიზიკური მდგომარეობა „ავარიული“ - შენობის მზიდი ელემენტები ძლიერაა დაზიანებული. მოსალოდნელია შენობის ნაწილობრივი ან მთლიანი დანგრევა, სასწრაფოდ ჩასატარებელია გამაგრებითი და სარემონტო სამუშაოები (ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 13-14).

71 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 13-14.

72 ადამიანის მიერ ან ადამიანის ბუნებაზე ზემოქმედების შედეგად შექმნილი ნებისმიერი სახის მხატვრული, ესთეტიკური, ისტორიული, მემორიალური ღირებულების მქონე არქიტექტურული, ხელოვნების, ქალაქთმშენებლობითი, სასოფლო, არქეოლოგიური, ანთროპოლოგიური, ეთნოგრაფიული, მონუმენტური, ტექნიკის განვითარებასთან დაკავშირებული უძრავი ან მოძრავი ობიექტები, დოკუმენტური მასალები, ასევე ბაღები, პარკები, ლანდშაფტური არქიტექტურის ობიექტები, ისტორიული დასახლებები, ისტორიულად ჩამოყალიბებული გარემო, დაკავშირებული ქვეყნის ისტორიასთან, განვითარებასთან, ფოლკლორთან, რწმენასა და ტრადიციებთან, ადრე ან ამჟამად არსებულ ცივილიზაციასთან (კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის „ლ“ პუნქტის „ლ.ა.“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007).

73 კულტურული მემკვიდრეობის უძრავი ან მოძრავი ობიექტი (საქართველოს სამოქალაქო კოდექსით განსაზღვრული უძრავი ან მოძრავი ნივთი), რომელსაც ამ კანონით დადგენილი წესით მიენიჭა ძეგლის სტატუსი (კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის „ი“ პუნქტის „ი.ა.“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007).

74 ობიექტის სამართლებრივი მდგომარეობა, რომელიც იწვევს მასზე საქართველოს კანონმდებლობით ძეგლის მიმართ დადგენილი რეჟიმის გავრცელებას (კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის „დ“ პუნქტი, 4708, 08/05/2007).

75 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-7 მუხლის „ა“ პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

76 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-7 მუხლის „ბ“ პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების, მოხსნის, ძეგლის კატეგორიის განსაზღვრისა და შეცვლის საკითხებს იხილავს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭო⁷⁷, რომელიც, იმავდროულად, მინისტრის სათათბირო ორგანოა⁷⁸. საბჭოს დებულების შესაბამისად, იგი შედგება შვიდი წევრისგან⁷⁹, რომელთაგან სამი საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის სამინისტროს წარმომადგენელია, ხოლო საქართველოს მთავრობის ადმინისტრაციას, საქართველოს რეგიონული განვითარებისა და ინფრასტრუქტურის სამინისტროს, საქართველოს ფინანსთა სამინისტროს და საქართველოს ეკონომიკისა და მდგრადი განვითარების სამინისტროს თითო-თითო პირი წარმოადგენს⁸⁰. დებულების თანახმად, საბჭო შვიდი წევრისგან შედგება, რომლებიც მთავრობის ადმინისტრაციას ან ცალკეულ სამინისტროებს წარმოადგენენ, თუმცა, იმავდროულად, დადგენილია, რომ საბჭოს შემადგენლობაში უზრუნველყოფილ უნდა იქნეს შესაბამისი სპეციალისტ(ებ)ის მონაწილეობა⁸¹. კანონმდებლობა ექსპლიციტურად მიუთითებს აფხაზეთისა და აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკების შესაბამისი ორგანოების კომპეტენციაზე და მათ აკისრებს ვალდებულებას, უზრუნველყონ თავიანთ ტერიტორიებზე არსებული კულტურული მემკვიდრეობის გამოვლენა, აღწერა, მდგომარეობის სისტემატური შემოწმება⁸² და სა-

77 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის მე-6 პუნქტის „ა“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007.

78 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის მე-4 პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

79 საბჭოს წევრები ინიშნებიან ექვსი თვის ვადით (საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის მე-3 პუნქტი. 05/83, 16/04/2016).

80 საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის მე-2 პუნქტი, 05/83, 16/04/2016.

81 საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის მე-4 პუნქტი, 05/83, 16/04/2016.

82 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-7 მუხლის „ა“ პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

მინისტროს ინფორმირება⁸³. ასეთი მკაფიო საკანონმდებლო რეგულაციის მიუხედავად, აჭარის განათლების, კულტურისა და სპორტის სამინისტრო და მინისტრის სათათბირო ორგანო – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭო მატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების პროცესში არ მონაწილეობს⁸⁴.

კანონი ობიექტისათვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების საფუძვლად განსაზღვრავს მის ისტორიულ ან კულტურულ ღირებულებას, რომელიც დაკავშირებულია სიძველესთან, უნიკალურობასთან ან ავთენტიკურობასთან⁸⁵. ამ კრიტერიუმების მიხედვით ძეგლი ფასდება კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს მიერ შესაბამისი კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტის სააღრიცხვო ბარათის⁸⁶ სახით წარმოდგენილი ინფორმაციის შესაბამისად. იმავდროულად, საბჭოს გადაწყვეტილებები მხოლოდ სარეკომენდაციო ხასიათისაა⁸⁷ და მინისტრი არაა ვალდებული ისინი გაითვალისწინოს⁸⁸.

83 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-7 მუხლის „ბ“ პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

84 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის ბრძანების „აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის სათათბირო ორგანოს – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლი. 257, 20/07/2010.

85 „კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ“ საქართველოს კანონის მე-15 მუხლის პირველი პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

86 „კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტის/ძეგლის სააღრიცხვო ბარათი წარმოადგენს ობიექტისათვის ძეგლის სტატუსის მინიჭების ან კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტთა სიაში შეტანის შესახებ მინისტრის სამართლებრივი აქტის დანართს, ძეგლის ან კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტთა სიაში შეტანილი ობიექტის იდენტიფიკაციისათვის აუცილებელ ზოგადი ინფორმაციის შემცველ დოკუმენტს“ (საქართველოს კულტურის, ძეგლთა დაცვისა და სპორტის მინისტრის ბრძანების „ძეგლის სააღრიცხვო დოკუმენტაციის ფორმებისა და მათი შევსების წესის დამტკიცების შესახებ“, მე-3 მუხლის პირველი პუნქტი, 3/175, 25/09/2007).

87 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის მე-7 პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

88 ავტორმა კვლევის პროცესში ვერ მიიღო სამინისტროსგან საჯარო ინფორმაცია, ჰქონდა თუ არა ისეთ შემთხვევებს ადგილი, როდესაც საბჭომ ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშებისთვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების გადაწყვეტილება მიიღო და ამ გადაწყვეტილებას მინისტრი არ დაეთანხმა.

აჭარის ხის მეჩეთების დაზვერვის შედეგად გამოვლინდა, რომ რიგ შემთხვევებში ძეგლის სტატუსი მინიჭებული აქვს მეჩეთებს, რომელთა ინტერიერის დათვალიერება შეუძლებელია, ან ისინი მნიშვნელოვნად გადაკეთებულია, რის გამოც დაკარგულია ძეგლის ავთენტიკურობისთვის აუცილებელი პირვანდელი სახე და მხატვრულ-არქიტექტურული ღირებულება⁸⁹. საკითხის მკვლევარებისთვის ბუნდოვანია, რატომ არ გააჩნია ძეგლის სტატუსი რიგ მეჩეთებს, რომლებმაც თანამედროვე პერიოდისთვის უცვლელის სახით მოაღწია⁹⁰.

ამდენად, აჭარაში არსებული მატერიალური ობიექტებისთვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების საკითხის გადანყვეტა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ხელისუფლების კონტროლს მიღმაა და ამასთან დაკავშირებით საბოლოო გადანყვეტილებას იღებს საქართველოს კულტურისა და სპორტის მინისტრი. რელიგიური ნაგებობებისთვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების პრაქტიკის სრულყოფილად შესწავლას გაცილებით ფართომასშტაბიანი კვლევა და, უპირველეს ყოვლისა, საჯარო ინფორმაციაზე ხელმისაწვდომობის უზრუნველყოფა სჭირდება, რათა საფუძვლიანად დამუშავდეს თითოეული ობიექტის ინსტიტუციური ისტორია. მხოლოდ ასე თუ შეიძლება დადგინდეს, რატომ არა აქვთ კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი ობიექტებს, რომლებიც ამ სტატუსს მათი ისტორიული და კულტურული ღირებულებიდან გამომდინარე, შესაძლოა, იმსახურობენ კიდევ⁹¹. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული კანონმდებლობა ფაქტობრივად უგუ-

89 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 9-10.

90 ქრისტიანე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემი, 2023), 9-10.

91 სოფო ზვიადაძე, მარიამ შალვაშვილი, ნარგიზა არჯევანიძე, რუსლან ბარამიძე, თეონა ფირანიშვილი, მარიამ ბეგაძე, კონსტანტინე ჩაჩიბაია, რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები : კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული (თბილისი: სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 2021), 174.

ლებელყოფს აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კულტურულ ავტონომიას⁹² და მატერიალური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების პროცედურას იმგვარად არეგულირებს, რომ გადაწყვეტილებას არა ავტონომიური რესპუბლიკა, არამედ ცენტრალური ხელისუფლება იღებს. იმავდროულად, არ არსებობს კონკრეტული კრიტერიუმები, რომელთა საფუძველზეც საბჭომ უნდა იმსჯელოს ძეგლისთვის სტატუსის მინიჭებასთან დაკავშირებით და შესაბამისი რეკომენდაციით მიმართოს მინისტრს. შესაბამისად, საბჭოს გადაწყვეტილება ამა თუ იმ რელიგიური ნაგებობისთვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭებასთან დაკავშირებით დამოკიდებულია საბჭოს იმჟამინდელი წევრების კვალიფიკაციასა და მინისტრის ნებაზე.

2. აჭარის ხის მეჩეთების, როგორც კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების, მოვლა-შენახვა

კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი დაზიანებისა და განადგურებისგან არ იცავს მეჩეთებს⁹³. აჭარაში ჯამეებს საფრთხეს უქმნის როგორც კლიმატური პირობები, ისე მკვიდრი მოსახლეობის მიერ „სახელდახელო“ რესტავრაცია ან ფიზიკური პირების მიერ მისი დაზიანება⁹⁴. მოქმედი კანონმდებლობის შესაბამისად, საქართველოს მთელ ტერიტორიაზე კულტურული მემკვიდრეობის დაცვას ხელმძღვანელობს და კოორდინაციას უწევს საქართველოს კულტურისა და სპორტის სამინისტრო, რომელიც ვალდებულია, მისივე დადგე-

92 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კონსტიტუციის მე-5 მუხლის მე-3 პუნქტი, 232, 15/07/2008.

93 სხვადასხვა დროს დაინგრა და განადგურდა აბუქეთის, ვარჯანისის, კვაშტის, დოლოგანისა და წონიარისის მეჩეთები (ქრისტინე მუჯირი, ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: სოლიდარობის თემა, 2023), 10).

94 სოფო ზვიადაძე, მარიამ შალვაშვილი, ნარგიზა არჯევანიძე, რუსლან ბარამიძე, თეონა ფირანიშვილი, მარიამ ბეგაძე, კონსტანტინე ჩაჩიბაია, რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები : კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული (თბილისი: სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 2021), 174.

ნილი წესების შესაბამისად⁹⁵ დაიცვას, პოპულარიზაცია გაუწიოს და სისტემატურად შეამოწმოს კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები⁹⁶.

გულების მეჩეთი, ქედა 1

კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლზე ჩასატარებელი სამუშაოების სამეცნიერო-მეთოდურ საკითხებს იხილავს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭო⁹⁷, თუმცა, დებულების თანახმად, საბჭოს ფუნქცია, სხვა მოვალეობებთან ერთად, მხოლოდ კულტურული მემკვიდრეობის სფეროში განსახორციელებელი სახელმწიფო პროექტებისა და პროგრამების განხილვაა⁹⁸. კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლზე ჩასა-

95 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის პირველი პუნქტის „დ“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007.

96 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის პირველი პუნქტის „გ“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007.

97 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის მე-6 პუნქტის „ბ“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007.

98 საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის მე-3 პუნქტი, 05/83, 16/04/2016.

ტარებული სამუშაოების სამეცნიერო-მეთოდურ საკითხების გადაწყვეტა სსიპ კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიზანი და ამოცანაა⁹⁹, რომლის მიღწევისთვისაც სააგენტო დაკისრებულ უფლებამოსილებებს ახორციელებს¹⁰⁰.

აჭარის ტერიტორიაზე არსებული კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების მოვლა-პატრონობა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის სამინისტროს უფლებამოსილებას მიკუთვნებული საკითხია. მინისტრის სათათბირო ორგანო – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭო – კომპეტენციის ფარგლებში განიხილავს კულტურული მემკვიდრეობის უძრავ ძეგლებზე ჩასატარებელი სამუშაოების საპროექტო დოკუმენტაციას და უძრავ ძეგლზე სამუშაოების ნებართვის გაცემის, მოქმედების შეჩერების, განახლების, გაუქმებისა და მასში ცვლილებების შეტანის საკითხებს¹⁰¹. ასევე, საბჭოს შესწავლის საგანია კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლზე მიმდინარე და დასრულებულ სამუშაოთა ანგარიშები და ძეგლზე სამუშაოების სანებართვო პირობებში ცვლილებების შეტანის საკითხები¹⁰². თუმცა საბჭოს გადაწყვეტილებები

99 საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „საჯარო სამართლის იურიდიული პირის – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის „ა“ პუნქტი, 05/11, 03/02/2015.

100 საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „საჯარო სამართლის იურიდიული პირის – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-3 მუხლი, 05/11, 03/02/2015.

101 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის ბრძანების „აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის სათათბირო ორგანოს – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის მე-2 პუნქტის „ა“ ქვეპუნქტი, 257, 20/07/2010.

102 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის ბრძანების „აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის სათათბირო ორგანოს – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“ მე-2 მუხლის მე-2 პუნქტის „ბ“ ქვეპუნქტი, 257, 20/07/2010.

მინისტრისთვის სარეკომენდაციო ხასიათისაა¹⁰³. გარკვეული უფლებამოსილებები ნაწილობრივ აქვს დელეგირებული აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს,¹⁰⁴ რომლის უფლებამოსილებას განეკუთვნება იმ ღონისძიებათა სისტემის ჩამოყალიბება, რომელიც უზრუნველყოფს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვას, შესწავლას, მოვლა-პატრონობას, რესტავრაციას, პრევენციულ კონსერვაციას¹⁰⁵ და ძეგლებზე სამუშაოების ნებართვების გაცემას¹⁰⁶.

2022 წელს აჭარის მკვიდრმა ნესტან ანანიძემ¹⁰⁷ პეტიციით მიმართა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის უმაღლეს საბჭოს და მოითხოვა აჭარაში სავალალო მდგომარეობაში მყოფი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლების მდგომარეობის შესწავლა და საჭიროების შემთხვევაში სარეაბილიტაციო სამუშაოების ჩატარება¹⁰⁸. საბჭომ სათანადო წესით აცნობა აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და

103 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის მე-7 პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

104 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-5 მუხლის მე-2 და მე-3 პუნქტი, 4708, 08/05/2007.

105 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის პირველი პუნქტის „ა“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007.

106 კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის მე-3 მუხლის პირველი პუნქტის „ბ“ ქვეპუნქტი, 4708, 08/05/2007.

107 ნესტან ანანიძე წარმოადგენს არასამეწარმეო (არაკომერციულ) ორგანიზაციას „სოლიდარობის თემი“. პეტიციის დასახელება: აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებული მუსლიმური საკულტო ნაგებობების კანონით დადგენილი წესით აღრიცხვის, შესწავლის, სარეაბილიტაციო სამუშაოების ჩატარებისა და კანონით დადგენილი წესი, რესგიტრაციის ნომერი: 09-02-13-ა/739, წარდგენის თარიღი: 16 სექტემბერი, 2022, გამოქვეყნების თარიღი: 21 სექტემბერი, 2022. ხელმისაწვდომია ბმულზე: t.ly/IMdqC. ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

108 პეტიციის დასახელება: აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებული მუსლიმური საკულტო ნაგებობების კანონით დადგენილი წესით აღრიცხვის, შესწავლის, სარეაბილიტაციო სამუშაოების ჩატარებისა და კანონით დადგენილი წესი, რესგიტრაციის ნომერი: 09-02-13-ა/739, წარდგენის თარიღი: 16 სექტემბერი, 2022, გამოქვეყნების თარიღი: 21 სექტემბერი, 2022. ხელმისაწვდომია ბმულზე: t.ly/IMdqC. ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

სპორტის სამინისტროს.¹⁰⁹ პეტიციაზე პასუხად სამინისტრომ სსიპ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს მიერ 2022 წელს წარუმატებელი სარეაბილიტაციო სამუშაოების შესყიდვის შესახებ აცნობა ავტორებს და განმეორებითი შესყიდვის პირობა დადო¹¹⁰. სსიპ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტომ 2024 წელს გამოაცხადა ელექტრონული ტენდერი ქედის მუნიციპალიტეტში მდებარე ზვარესა და ძენწმანის მეჩეთების სარეაბილიტაციო სამუშაოების შესყიდვის შესახებ. ამჟერად ტენდერი წარმატებული აღმოჩნდა და მეჩეთების რეაბილიტაცია 2025 წლის 1 დეკემბრამდე უნდა დასრულდეს¹¹¹.

1921 წელს აჭარაში 158 მოქმედი მეჩეთი იყო¹¹², რომელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი საბჭოთა ოკუპაციის დროს დაზიანდა და განადგურდა¹¹³. ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის გადარჩენილი ძეგლების მოვლა-პატრონობის სახელმწიფო პოლიტიკა არათანმიმდევრულია, რადგან, რომ არა ადგილობრივი მუსლიმი თემის, სათემო ორგანიზაციების და მედიის მიერ მეჩეთების გადარჩენის მიზნით ჩატარებული ადვოკატირების კამპანიები, ეს საკითხი ავტონომიური რესპუბლიკის მთავრობის დღის წესრიგში ფაქტობრივად

109 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს 2022 წლის 15 ნოემბრის წერილი N09-02-12-ა/726.

110 აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის 7 დეკემბრის წერილი MES 0 22 0001559948.

111 ინფორმაცია ხელმისაწვდომია სსიპ სახელმწიფო შესყიდვების სააგენტოს ვებ-გვერდზე: tenders.procurement.gov.ge. განცხადების ნომერი NAT240010439. ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

112 Ruslan Baramidze, *Islam in Adjara-Comparative Analysis of Two Communities in Adjara*, in *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia* (Tbilisi: Heinrich Boell Foundation, 2011), 99.

113 Ruslan Baramidze, *Islam in Adjara-Comparative Analysis of Two Communities in Adjara*, in *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia* (Tbilisi: Heinrich Boell Foundation, 2011), 100.

არ მოხვდებოდა¹¹⁴. გარდა ამისა, დაუდგენელია, რა კრიტერიუმებით შეირჩა ქედის მუნიციპალიტეტში მდებარე ზვარესა და ძენწმანის მეჩეთები და რატომ გამოცხადდა ტენდერი მხოლოდ მათი რეაბილიტაციისთვის, მაშინ, როდესაც გადაუდებელ რეაბილიტაციას საჭიროებს, მაგალითად, გულების მეჩეთი, რომელიც ავარიულ მდგომარეობაშია¹¹⁵.

ამდენად, ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის სათანადო მოვლა-პატრონობისთვის, ერთი მხრივ, აუცილებელია მონიტორინგისა და შეფასების ერთიანი მექანიზმის ჩამოყალიბება, ხოლო მეორე მხრივ, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისთვის არსებული ფინანსური სახსრების გადანაწილებისას ისლამური ნაგებობების რეაბილიტაციისთვის ადეკვატური რესურსის მობილიზაცია, რათა პროცესის გაჭიანურებამ შეუქცევადი ზიანი არ მიაყენოს მეჩეთებს.

114 ნინო ართმელაძე, „ძენწმანის, ზვარეს და გულების მეჩეთები – დასანგრევად განწირული ძეგლების ამბავი ქედაში“, ბათუმელები, 22.04.2023, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://batumelebi.netgazeti.ge/news/475730/> ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

115 ნინო ართმელაძე, „ძენწმანის, ზვარეს და გულების მეჩეთები – დასანგრევად განწირული ძეგლების ამბავი ქედაში“, ბათუმელები, 22.04.2023, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://batumelebi.netgazeti.ge/news/475730/> ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

გულების მეჩეთი, ქედა

წყავროკის მეჩეთი, ქობულეთი

ლოდიძის მეჩეთი, ხულო

გოგაძეების მეჩეთი, შუახევი

III. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ევროპული პრაქტიკა

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა ევროპაში კომპლექსური და მრავალმხრივი პროცესია, რომელიც ეფუძნება როგორც საერთაშორისო კონვენციებს, ისე ეროვნულ კანონმდებლობას. ევროპის საბჭო და ევროკავშირი წამყვან როლს ასრულებენ ამ სფეროში პოლიტიკისა და პრაქტიკის ჩამოყალიბებაში. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საერთაშორისო სამართლის სარეკომენდაციო და *ex post facto* მოქმედების გამო, ეფექტიანი სამართლებრივი მექანიზმების შექმნისთვის, შესაძლოა, ნაყოფიერი იყოს სხვადასხვა ქვეყნების კულტურული მემკვიდრეობის კანონების შედარება¹¹⁶. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის მარეგულირებელი კანონმდებლობისა და ადმინისტრაციული მექანიზმების კვლევისას საქართველოსთვის აქტუალურია ევროპული გამოცდილების შესწავლა, თუმცა არა ნებისმიერი ქვეყნის, არამედ ისეთი სახელმწიფოებისა, რომლებიც, საქართველოს მსგავსად, მდიდარია უძველესი კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლებით, ან მე-20 საუკუნეში კომუნისტური რეჟიმის გამოვლა მოუწიათ. კომუნისტური რეჟიმის გამოცდილება განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, რადგან ამ პერიოდში ბევრ ქვეყანაში იგნორირებული იყო რელიგიური და ეთნიკური უმცირესობების კულტურული მემკვიდრეობა, ზოგჯერ კი მათ მიზანმიმართულად ანადგურებდნენ¹¹⁷. ეს პროცესები ხშირად თან ახლდა რელიგიის ნიშნით დევნას და უმცირესობების სტიგმატიზაციას, რამაც გრძელვადიანი გავლენა იქონია ამ ქვეყნების

116 Ryan Rowberry, Ismat Hanano, Sutton M. Freedman, Michelle Wilco, Cameron Kline, Coastal Cultural Heritage Protection in the United States, France and the United Kingdom, *Journal of Comparative Urban Law and Policy*, Vol. 3, 2019, 62.

117 Antti Laine, Modernisation in the 1940s and 1950s in the part of Karelia that was annexed from Finland on 13 March 1940. In: Pekka Hakamies (ed.), *Moving in the USSR. Western Anomalies and Northern Wilderness* (Helsinki: Finnish Literature Society, 2005), 26-34.

კულტურულ ლანდშაფტზე¹¹⁸. პოსტკომუნისტურ პერიოდში ბევრი ქვეყანა დადგა მსგავსი გამოწვევების წინაშე: როგორ აღედგინათ და დაეცვათ ადრე უგულებელყოფილი ან დაზიანებული კულტურული მემკვიდრეობა, როგორ მოეხდინათ სხვადასხვა ეთნიკური და რელიგიური ჯგუფების კულტურული მემკვიდრეობის ინტეგრაცია ეროვნულ ნარატივში, და როგორ შეექმნათ სამართლებრივი და ადმინისტრაციული მექანიზმები, რომლებიც უზრუნველყოფდა ყველა ჯგუფის კულტურული მემკვიდრეობის თანაბარ დაცვას. ამდენად, რელევანტური და ნაყოფიერია ეროვნული კანონმდებლობის შედარება საბერძნეთსა და ბულგარეთში მოქმედ კანონმდებლობასთან.

საბერძნეთსა და ბულგარეთში, საქართველოს მსგავსად, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვა ცალკე საკანონმდებლო აქტით რეგულირდება.¹¹⁹ ობიექტთა კლასიფიკაციისთვის შემოთავაზებული კრიტერიუმები საბერძნეთში ხაზს უსვამს ამ ძეგლის ასაკს და „ახალ კულტურულ ობიექტებად“ მიიჩნევს ისეთ ობიექტებს, რომლებიც ას წელზე მეტი ხნისაა და რომლებიც კლასიფიცირდება როგორც ძეგლები მათი არქიტექტურული, ურბანული, სოციალური, ეთნოლოგიური, ფოლკლორული, ტექნიკური, ინდუსტრიული ან ზოგადად ისტორიული, მხატვრული თუ სამეცნიერო მნიშვნელობის გამო.¹²⁰ ბულგარეთში მატერიალურ კულტურულ მემკვიდრეობად მიიჩნევა ობიექტები, რომლებიც მნიშვნელობს ისტორიული ან ეროვნული იდენტობის თვალსაზრისით ან სამეცნიერო და კულტურული ღირებულება აქვთ¹²¹. კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების პროცესის რეგულირების თვალსაზრისით,

118 Victor Yelensky, Religion, Church, and State in the Post-Communist Era: The Case of Ukraine (with Special References to Orthodoxy and Human Rights Issues), Brigham Young University Law Review, Vol. 2002, No. 2, 2002, 478-479.

119 Greece: Law 3028/2002 on the Protection of Antiquities and Cultural Heritage in General; Bulgaria: Culture Heritage Act (2009).

120 Greece: Law 3028/2002 on the Protection of Antiquities and Cultural Heritage in General, Article 6, para. 1. b.

121 Bulgaria: Culture Heritage Act (2009), Article 2.

საბერძნეთისა და ბულგარეთის კანონმდებლობა მეტად ჰგავს საქართველოს კანონმდებლობას, რადგან უძრავი ობიექტისთვის კულტურული მემკვიდრეობის სტატუსის მინიჭების საკითხს აქაც სამინისტრო წყვეტს სათათბირო ორგანოს რეკომენდაციის საფუძველზე.¹²² საქართველოს მსგავსად, საბერძნეთსა და ბულგარეთში კულტურული მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობაც სამინისტროს და რეგიონული ორგანოების პასუხისმგებლობაა.¹²³ ამდენად, საბერძნეთისა და ბულგარეთის საკანონმდებლო ჩარჩო არსებითად ჰგავს ქართულ კანონმდებლობას, თუმცა არცერთი შესადარებელი ქვეყნის შემადგენლობაში არ არის ავტონომიური რესპუბლიკა. შესაბამისად, საბერძნეთის და ბულგარეთის გამოცდილება აჭარის კონტექსტის სრულყოფილად გააზრებისთვის არ არის საკმარისი. ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის თვალსაზრისით ბულგარეთში მრავალი გამოწვევა არსებობს და ამის ნათელი მაგალითია Gotse Delchev-ის მეჩეთი, რომელსაც კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსი აქვს და მაინც ნადგურდება.¹²⁴ მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ ამგვარი გამოწვევების აღმოფხვრა შესაძლებელი გახდება კულტურული მემკვიდრეობის მართვის, დაცვის, შენარჩუნებისა და პოპულარიზაციის ეროვნული სტრატეგიის შემუშავების შედეგად, რომელიც უპასუხებს ევროკავშირის დირექტივების მოთხოვნებს.¹²⁵

122 Greece: Law 3028/2002 on the Protection of Antiquities and Cultural Heritage in General, Article 6, para. 3; Bulgaria: Culture Heritage Act (2009), Article 65 para. 2.

123 საბერძნეთში ცენტრალური ხელისუფლების სახით ფუნქციონირებს ძველი ძეგლებისა და კულტურული მემკვიდრეობის გენერალური დირექტორატი, ხოლო რეგიონულ დონეზე ძველი ძეგლების სამმართველოები. ხელმისაწვდომია აქ: t.ly/7M2wc, ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024. ბულგარეთში ცენტრალურ დონეზე ფუნქციონირებს უძრავი კულტურული მემკვიდრეობის ეროვნული ინსტიტუტი და რეგიონულ დონეზე ადგილობრივი მუნიციპალიტეტები. ხელმისაწვდომია აქ: t.ly/SR-aX, ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

124 Dimana Trankova, "Bulgaria's Top Mosques", 05/28/2022. Available at: <https://www.vagabond.bg/bulgarias-top-mosques-3421> accessed: August 9, 2024.

125 Irina Atanasova, Legal framework of the Bulgarian cultural heritage system, 2020, 9, https://www.researchgate.net/publication/339076822_Legal_framework_of_the_Bulgarian_cultural_heritage_system accessed: August 9, 2024.

ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის თვალსაზრისით მრავალ გამოწვევას აწყდებიან საბერძნეთშიც, სადაც მეჩეთების ნაწილი სხვადასხვა დროს ფიზიკურად განადგურდა ან დანიშნულება შეეცვალა და ეკლესიად ან სამხედრო სატუსალოდ გამოიყენებოდა¹²⁶. დღეს საბერძნეთის სახელმწიფო თურქეთთან შეთანხმებით მოქმედებს თავის ტერიტორიაზე მდებარე ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობასთან დაკავშირებული გადაწყვეტილებების მიღების დროს¹²⁷. მკვლევრები ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის პროცესში მუსლიმი სასულიერო პირების როლის გაძლიერებას ემხრობიან¹²⁸.

ამდენად, ნათელია, რომ საკანონმდებლო გარემოს მსგავსების მიუხედავად, პოლიტიკური, ისტორიული, სოციალური და სხვა მრავალი ფაქტორის გათვალისწინებით ბულგარეთსა და საბერძნეთში არსებითად განსხვავებული ვითარებაა. ორივე სახელმწიფოს აქვს თავისებური გამოწვევები, რომლებთან გამკლავების გზების ძიებაც მრავალ ფაქტორზეა დამოკიდებული. საქართველოს კონტექსტი ორივე სახელმწიფოსგან განსხვავებულია, რადგან აჭარის ხის მეჩეთები არც მხოლოდ ქართული ისლამური ნაგებობებია და არც მხოლოდ ქართული ხუროთმოძღვრების უნიკალური ნიმუშები, ისინი ქართული კულტურული მემკვიდრეობის არსებითი ნაწილია და მათი მოვლა-პატრონობა მთელი ქართული საზოგადოების საჯარო ინტერესია.

ევროპული კულტურული მემკვიდრეობის სტრატეგია კულტურულ მემკვიდრეობას, მისი უნიკალური სიმდიდრისა და მრავ-

126 Ottoman remains in Greece: Ruined, neglected, misused, Mehmet Hatipoglu, 15.07.2020. <https://www.aa.com.tr/en/turkey/ottoman-remains-in-greece-ruined-neglected-misused/1910686> accessed: August 9, 2024.

127 "Greece lambasted for refusing to restore historic mosques in Lesbos", Daily Sabah, May 21, 2024. Available at: t.ly/75Zwk accessed: August 9, 2024.

128 Konstantinos Tsitselikis, Old and New Islam in Greece: From Historical Minorities to Immigrant Newcomers, ResearchGate, 2011, 264.

ვალფეროვნების გათვალისწინებით, კონტინენტის იდენტობისა და მიმზიდველობის მნიშვნელოვან ფაქტორად ახასიათებს¹²⁹. სტრატეგია, მრავალ სხვა რეკომენდაციასთან ერთად, კულტურული მემკვიდრეობის სფეროში მოღვაწე პროფესიონალებისთვის მრავალფეროვნების სწავლების სისტემის შექმნას ითვალისწინებს¹³⁰, რაც დომინანტური კულტურული და რელიგიური გავლენისგან გათავისუფლების საშუალებაა.

ამდენად, ევროპული რეგულაციების აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის რეალობისთვის მორგება კულტურული მემკვიდრეობის ადგილობრივ პოლიტიკაზე მოქმედი ყველა ფაქტორის გათვალისწინებით უნდა განხორციელდეს.

V. დასკვნა

ქართული ისლამური კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები არა მხოლოდ აჭარის მკვიდრი მუსლიმი მოსახლეობის, არამედ მთლიანად ქართული კულტურული იდენტობის მნიშვნელოვანი ნაწილია. აჭარის ხის მეჩეთების დაცვის ვალდებულება სახელმწიფოსთვის რელიგიური მრავალფეროვნებისა და აჭარის მუსლიმი თემის დაცვის ვალდებულებიდან გამომდინარეობს. საჯარო ხელისუფლება ვალდებულია, ხელი შეუწყოს უმცირესობების რელიგიისა და რწმენის თავისუფლებით შეუფერხებელ სარგებლობას.

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული კანონმდებლობა ფაქტობრივად უგულებელყოფს აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კულტურულ ავტონომიას და მატერიალური

129 Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century (Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies), 5.

130 Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century (Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies), 44.

კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭების პროცედურას იმგვარად არეგულირებს, რომ გადანაცვებიდან არა ავტონომიური რეპუბლიკა, არამედ ცენტრალური ხელისუფლება იღებს. იმავდროულად, არ არსებობს კონკრეტული კრიტერიუმები, რომელთა საფუძველზეც საბჭომ უნდა იმსჯელოს ძეგლისთვის სტატუსის მინიჭებასთან დაკავშირებით და შესაბამისი რეკომენდაციით მიმართოს მინისტრს. შესაბამისად, საბჭოს გადანაცვებიდან ამა თუ იმ რელიგიური ნაგებობისთვის კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლის სტატუსის მინიჭებასთან დაკავშირებით დამოკიდებულია საბჭოს იმჟამინდელი წევრების კვალიფიკაციასა და მინისტრის ნებაზე.

ქართული მუსლიმური კულტურული მემკვიდრეობის სათანადო მოვლა-პატრონობისთვის, ერთი მხრივ, აუცილებელია მონიტორინგისა და შეფასების ერთიანი მექანიზმის ჩამოყალიბება, ხოლო მეორე მხრივ, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვისთვის არსებული ფინანსური სახსრების გადანაწილებისას ისლამური ნაგებობების რეაბილიტაციისთვის ადეკვატური რესურსის მობილიზაცია, რათა პროცესის გაჭიანურებამ შეუქცევადი ზიანი არ მიაყენოს მეჩეთებს.

გეგენავა, დიმიტრი ეკლესია-სახელმწიფოს ურთიერთობის სამართლებრივი მოდელები და საქართველოს კონსტიტუციური შეთანხმება (თბილისი: დავით ბატონიშვილის სამართლის ინსტიტუტის გამომცემლობა, 2018).

გოშაძე მანანა, კულტურული მემკვიდრეობის დამცველის გზამკვლევი (თბილისი: „ლურჯი ფარის“ საქართველოს ეროვნული კომიტეტი“, 2017).

დემურიშვილი ნათია, მუსლიმური ხუროთმოძღვრული ძეგლები საქართველოში (თბილისი: „ჯეო-პრინტი“, 2010).

ზვიადაძე, სოფო, მარიამ შალვაშვილი, ნარგიზა არჯევანიძე, რუსლან ბარამიძე, თეონა ფირანიშვილი, მარიამ ბეგაძე, კონსტანტინე ჩაჩიბაია, რელიგია, პოლიტიკა და სოციალური კონტექსტები : კვლევების, ანგარიშებისა და სტატიების კრებული (თბილისი: სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 2021).

მუჯირი ქრისტინე. ქართული ისლამური არქიტექტურის ნიმუშები აჭარაში (თბილისი: „სოლიდარობის თემი“, 2023).

ჰერის-ბრანდტსი სიუზან, ვილერი ენჯელა, შიოშვილი ვლადიმერ. აჭარის ხის მეჩეთები - ისლამური არქიტექტურული მემკვიდრეობა საქართველოში (თბილისი: 2018).

Augustinos, Nicholas The Role of Non-State Actors in the Cultural Heritage Field - The Case of the Orthodox Church and Its Heritage in Turkey. *Santander Art and Culture Law Review (SAACLR)*, Vol. 4, No. 2, 2018.

Baramidze, Ruslan Islam in Adjara-Comparative Analysis of Two Communities, Adjara, in *Changing Identities: Armenia, Azerbaijan*. Tbilisi: Heinrich Boell Foundation, 2011.

Francioni, Francesco Beyond State Sovereignty: The Protection of Cultural Heritage as a Shared Interest of Humanity. *Michigan Journal of International Law*, Vol. 25, No. 4, 2004.

Hammer, Leonard Cultural Heritage Protection and Sacred Spaces: Considering Alternative Approaches from within the Human Rights Framework, *Columbia Human Rights Law Review*, Vol. 49, No. 2, 2018.

Laine, Antti Modernisation in the 1940s and 1950s in the part of Karelia that was annexed from Finland on 13 March 1940. In: Pekka Hakamies (ed.), *Moving in the USSR. Western Anomalies and Northern Wilderness* (Helsinki: Finnish Literature Society, 2005).

Mose, Gregory M. The Destruction of Churches and Mosques in Bosnia-Herzegovina: Seeking a Rights-Based Approach to the Protection of Religious Cultural Property, Buffalo Journal of International Law, Vol. 3, No. 1, 1996.

Petkoff, Peter Legal Protection of Sacred Places as a Medieval Gloss – Towards Working Soft Law Guidelines under Public International Law. Law and Justice – The Christian Law Review, Vol. 167, 2011.

Ryan Rowberry, Ismat Hanano, Sutton M. Freedman, Michelle Wilco, Cameron Kline, Coastal Cultural Heritage Protection in the United States, France and the United Kingdom, Journal of Comparative Urban Law and Policy, Vol. 3, 2019.

Tsitselikis, Konstantinos Old and New Islam in Greece: From Historical Minorities to Immigrant Newcomers, ResearchGate, 2011.

Xanthaki, Alexandra Indigenous Cultural Rights in International Law, European Journal of Law Reform, Vol. 2, No. 3, 2000.

Yelensky, Victor Religion, Church, and State in the Post-Communist Era: The Case of Ukraine (with Special References to Orthodoxy and Human Rights Issues), Brigham Young University Law Review, Vol. 2002, No. 2, 2002.

სამართლებრივი აქტები

საქართველოს კონსტიტუცია

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის კონსტიტუცია, 232, 15/07/2008.

საქართველოს პარლამენტის დადგენილება „საქართველოს სახელმწიფოსა და საქართველოს სამოციქულო ავტოკეფალიურ მართლმადიდებელ ეკლესიას შორის“ კონსტიტუციური შეთანხმების დამტკიცების შესახებ“, მე-7 მუხლის პირველი პუნქტი, 1697, 22/10/2002.

ეკონომიკურ, სოციალურ და კულტურულ უფლებათა საერთაშორისო პაქტი, 16/12/1966, საქართველოსთვის ძალაშია 03/08/1994.

სამოქალაქო და პოლიტიკურ უფლებათა საერთაშორისო პაქტი, 16/12/1966, საქართველოსთვის ძალაშია 03/08/1994.

კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონი

კონვენცია მსოფლიო კულტურულ და ბუნებრივ ღირებულებათა დაცვის შესახებ, UNESCO, ქ. პარიზი, 1972 წლის 16 ნოემბერი, საქართველოსთვის ძალაშია 04/02/1993.

UN General Assembly, Resolution 217A (III), Universal Declaration of Human Rights, A/RES/217(III) (December 10, 1948)

ევროპის საბჭოს ჩარჩო კონვენცია საზოგადოებისათვის კულტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელობის შესახებ, ფარო, 2005 წლის 27 ოქტომბერი FARO, 27.X.2005.

Committee of Ministers of the Council of Europe, Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1994.

Algiers Charter Universal Declaration of the Rights of Peoples, Algiers, 4 July 1976.

Law of Greece on the Protection of Antiquities and Cultural Heritage in General, 3028/2002.

Bulgarian Culture Heritage Act, 2009.

კანონქვეყნებანი საქები

საქართველოს მთავრობის დადგენილება „კულტურის სტრატეგია 2025-ის დამტკიცების შესახებ“ დანართი №1, 303, 01/07/2016.

საქართველოს სახელმწიფოს რელიგიური პოლიტიკის განვითარების 2015 წლის სტრატეგია, ხელმისაწვდომია ბმულზე: t.ly/jf1o5. ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“, 05/83, 16/04/2016.

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის ბრძანების „აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის სათათბირო ორგანოს – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“, 257, 20/07/2010.

საქართველოს კულტურის, ძეგლთა დაცვისა და სპორტის მინისტრის ბრძანების „ძეგლის სააღრიცხვო დოკუმენტაციის ფორმებისა და მათი შევსების წესის დამტკიცების შესახებ“, 3/175, 25/09/2007.

საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“, 05/83, 16/04/2016.

საქართველოს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის მინისტრის ბრძანების „საჯარო სამართლის იურიდიული პირის – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დებულების დამტკიცების შესახებ“, 05/11, 03/02/2015.

აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტ-

ის მინისტრის ბრძანების „აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის განათლების, კულტურისა და სპორტის მინისტრის სათათბირო ორგანოს – კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის საბჭოს დებულების დამტკიცების შესახებ“, 257, 20/07/2010.

სასამართლო გადაწყვეტილებები

Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine [ECtHR], App. no. 21477/10, 3 September 2019.

Association de solidarité avec les témoins de Jéhovah and Others v. Turkey [ECtHR], App. nos. 36915/10, 8606/13, 24 May 2016.

Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı v. Turkey [ECtHR], App. no. 32093/10, 2 December 2014.

The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints v. the United Kingdom [ECtHR], App. no. 7552/09, 4 March 2014.

Juma Mosque Congregation and Others v. Azerbaijan [ECtHR], App. no. 15405/04, 8 January 2013.

Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. v. Germany [ECtHR], App. no. 52336/99, 18 September 2007.

Metropolitan Church of Bessarabia and Others v. Moldova [ECtHR], App. no. 45701/99, 13 December 2001.

Buscarini and Others v. San Marino [ECtHR], App. no. 24645/94, 18 February 1999

Canea Catholic Church v. Greece [ECtHR], App. no. 25528/94, 16 December 1997.

Holy Monasteries v. Greece [ECtHR], App. nos. 13092/87, 13984/88, 09 December 1994.

Kokkinakis v. Greece [ECtHR], App. no. 14307/88, 25 May 1993.

სხვა წყაროები

„კულტურული მემკვიდრეობა და მედეგობა - კატასტროფის რისკების შემცირების შესაძლებლობები და მასთან დაკავშირებული საკითხები“, Global Platform for Disaster Risk Reduction, ჟენევა, 2013, 22. ხელმისაწვდომია ბმულზე: https://blueshield.ge/wp-content/uploads/2016/11/Heritage-and-Resilience-Book-for-GP2013-Disaster-Management.geo_.compressed.pdf

ბათუმში ახალი მეჩეთის მშენებლობის ფონდი, ტოლერანტობის და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი,

„ბათუმის ახალი მეჩეთის საქმე“, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 28 ივნისი, 2023. ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://socialjustice.org.ge/ka/products/batumis-akhali-mechetis-sakme>, ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

„კულტურული მემკვიდრეობის პორტალი“, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://memkvidreoba.gov.ge/> ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

„აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტო“, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://ajaraheritage.ge/ge/locations> ბოლო წვდომა აგვისტო 9, 2024.

პეტიციის დასახელება: აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორიაზე არსებული მუსლიმური საკულტო ნაგებობების კანონით დადგენილი წესით აღრიცხვის, შესწავლის, სარეაბილიტაციო სამუშაოების ჩატარებისა და კანონით დადგენილი წესი, რეგისტრაციის ნომერი: 09-02-13-ა/739, წარდგენის თარიღი: 16 სექტემბერი, 2022, გამოქვეყნების თარიღი: 21 სექტემბერი, 2022. ხელმისაწვდომია ბმულზე: t.ly/IMdqC. ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

ნინო ართმელაძე, „ძენწმანის, ზვარეს და გულების მეჩეთები – დასანგრევად განწირული ძეგლების ამბავი ქედაში“, ბათუმელები, 22.04.2023, ხელმისაწვდომია ბმულზე: <https://batumelebi.netgazeti.ge/news/475730/> ბოლო წვდომა: აგვისტო 9, 2024.

UNESCO, General Conference, 20th, 1978 [188], Declaration on Race and Racial Prejudice.

UNESCO, Mexico City Declaration on Cultural Policies, 1982.

Committee on the Elimination of Racial Discrimination, General Recommendation 23, Rights of indigenous peoples (Fifty-first session, 1997), U.N. Doc. A/52/18, annex V at 122 (1997), reprinted in Compilation of General Comments and General Recommendations Adopted by Human Rights Treaty Bodies, U.N. Doc. HRI\GEN\1\Rev.6 at 212, 2003.

Declaration of the Principles of International Cultural Co-operation, adopted by the UNESCO General Conference at its fourteenth session, Paris, 4 november 1966, UNESCO's Standard-Setting Instruments, IV.C., 1994.

C169 - Indigenous and Tribal Peoples Convention, 1989 (No. 169).

UNCHR 'General Comment 22 in 'Note by the Secretariat, Compilation of General Comments and General Recommendations adopted by Human Rights Treaty Bodies' (1994) UN Doc HRI\GEN\I\Rev.7.

Council Directive 2011/92/EU on the assessment of the effects of certain

public and private projects on the environment, 2011 O.J. L 26, as amended by Council Directive 2014/52/EU, 2014 O.J. L 124.

Council of Europe Parliamentary Assembly, Recommendation 1201 (1993), Additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights.

Recommendation of the Committee of Ministers to member States on the European Cultural Heritage Strategy for the 21st century (Adopted by the Committee of Ministers on 22 February 2017 at the 1278th meeting of the Ministers' Deputies).

OSCE, Conference on Security and Co-operation in Europe, Final Act, Helsinki, 1975.

OSCE, Concluding Document of the Vienna Meeting 1986 of Representatives of the Participating States of the Conference on Security and Co-operation in Europe, held on the basis of the provisions of the final act relating to the follow-up to the conference, Vienna, 1989.

OSCE, Report of the CSCE Meeting of Experts on National Minorities, Geneva, 1991.

Human Rights Committee, Kitok v. Sweden, Communication No. 197/1985, adopted in July 1988; Ilmari Lonsman et al. v. Finland, Communication No. 511/1992, adopted in October 1994.

Document of the Copenhagen meeting of the conference on the human dimension of the CSCE, Copenhagen from 5 to 29 June 1990, Available at: <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/14304.pdf>

Laura Kasinof, "Georgia's Adjaran Mosques Are Uniquely Beautiful, and Falling Into Disrepair", (22 November 2023), available at: <https://newlinesmag.com/reportage/georgiasadjaran-mosques-are-uniquely-beautiful-and-falling-into-disrepair/>, accessed: August 5, 2024.

Dimana Trankova, "Bulgaria's Top Mosques", 05/28/2022. Available at: <https://www.vagabond.bg/bulgarias-top-mosques-3421> accessed: August 9, 2024.

Atanasova, Irina Legal framework of the Bulgarian cultural heritage system, 2020, 9, https://www.researchgate.net/publication/339076822_Legal_framework_of_the_Bulgarian_cultural_heritage_system accessed: August 9, 2024.

Mehmet Hatipoglu, "Ottoman remains in Greece: Ruined, neglected, misused", , 15.07.2020. <https://www.aa.com.tr/en/turkey/ottoman-remains-in-greece-ruined-neglected-misused/1910686> accessed: August 9, 2024.

"Greece lambasted for refusing to restore historic mosques in Lesbos", Daily Sabah, May 21, 2024. Available at: [t.ly/75Zwk](https://www.dailysabah.com/turkey/75Zwk) accessed: August 9, 2024.